

Dram Əsərlərinin Azərbaycan Türkçəsindən Rusçaya Tərcümə Problemləri Üzərinə

Aytan Mammadli *

ORCID: 0000-0001-9712-5384

Öz

Azərbaycan dramaturqiyasının XX əsrin əvvəlindən başlayaraq Rusçaya tərcümə edilməsi prosesi başlayır. Bu proses Sovet dövründə daha da güclənir. Məqalədə Cəfər Cabbarlının, Hüseyn Cavidin, Mirzə İbrahimovun, Hüseyn Mehdimin, İlyas Əfəndiyevin, Elçinin, Anarın dramaturji materiallarına dayanaraq dram əsərlərinin Azərbaycan Türkçəsindən Rusçaya tərcümə xüsusiyyətləri üzərində durulmuşdur. Təmali Mirzə Fətəli Axundovun, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdulrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun, Üzeyir bəy Hacıbəylinin dramatik əsərlərinə dayanan zəngin dramaturji material və onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, yeri gəldikcə ayrı-ayrı nümunələrə istinad edilərək dramatik əsərlərin Azərbaycan Türkçəsindən Rusçaya tərcümə özəllikləri araşdırılmışdır. Bu əsərlərin böyük əksəriyyəti səhnələşdirildiyi üçün bu örnəklərdə dramaturq zəhməti və sənətkarlığı ilə rejissor zəhməti və sənətkarlığı bir birini tamamlamışdır. Şübhəsiz ki, bu tərcümələrin hamısı eyni bədii keyfiyyətə malik deyildir. Başqa-başqa dil sistemlərini təmsil edən Rusca və Azərbaycan Türkçəsi adekvatlıq, məna və şəkil, intonasiya və ritm özəlliklərinin tapılması hər iki dilin ifadəlik imkanlarının səhnə şərcivəsində ortalığa çıxarılması həm yüksək səviyyədə yığcamlıq-lakoniklik, poetik rəngarənglik tələb etməkdədir. Şübhəsiz ki, bədii əsərin ideal tərcüməsi mümkün deyildir. Ancaq bu ideala yaxınlaşmaq dramaturqun ideya, bədii sənətkarlıq və estetik aləminin ifadə olunması ciddi əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə yeri qəldikcə konkret nümunələr göstərilərək nəzəri təhlil də aparılmışdır.

Anahtar kəlimələr: Tərcümə, Tərcümə Problemləri, Dramaturgiyanın Tərcüməsi, Tərcümə Dəqiqliyi, Tərcümə Sənəti, Azərbaycan Dramaturqiyası.

Gönderme Tarihi:09/09/2018

Kabul Tarihi: 20/11/2018

*Öğr. Gör. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu, Uygulamalı Rusça ve Çevirmenlik Programı, E-Posta: aytanmammadli@aydin.edu.tr

On the problems of translating dramatic works from the Azerbaijani language into Russian

Abstract

The process of translating Azerbaijani drama into Russian began at the beginning of the twentieth century. (The translation of Azerbaijani drama into Russian was started at the beginning of the twentieth century). This process intensified in Soviet times. The article is based on the translations of the plays of Jafar Jabbarli, Huseyn Javid, Mirza Ibrahimov, Huseyn Mehdi, Ilyas Efendiyev, Elchin, Anar. The features of the translation of dramatic works from the Azerbaijani language into Russian are also noted. An analysis of the rich material of translations and artistic features of the works of the founders of Azerbaijani drama Mirza Fatali Akhundov, Najaf Bek Vezirov, Abdulragim Bek Hagverdiyev, Nariman Narimanov, Uzeir Bey Hajibeyli was conducted. Since the overwhelming majority of these plays were staged, in the presented samples the work and skill of the playwright and the director complemented each other. Undoubtedly, these translations are not of the same artistic quality. As representatives of different language systems, Russian and Azerbaijani languages combine the search for features of adequacy, meaning and image, intonation and rhythm. The ability of two languages to express themselves on stage requires a high level of compactness, brevity and poetic diversity. Without a doubt, the perfect translation of a work of art is impossible. However, to get closer to this ideal, the idea, artistic mastery, and the expression of the aesthetic vision of the author are of great importance. In the article specific examples are presented and a theoretical analysis is conducted.

Keywords: translation, problems of translation, translation of drama, precision of translation, art of translation, Azerbaijan drama.

Received Date: 09/09/2018

Accepted Date: 20/11/2018

**К проблемам перевода
драматических произведений
с азербайджанского языка на русский**

Резюме

Впервые перевод произведений азербайджанской драматургии на русский язык был предпринят в начале XX века. Этот процесс усилился в советское время. В основе статьи лежат материалы переводов пьес Джафара Джаббарлы, Гусейна Джавида, Мирзы Ибрагимова, Гусейна Мехди, Ильяса Эфендиева, Эльчина, Анара, отмечаются особенности переводах драматических произведений с азербайджанского языка на русский. Был проведен анализ богатого материала переводов и художественных особенностей произведений основателей азербайджанской драматургии Мирзы Фатали Ахундова, Наджафа бека Везирова, Абдулрагима бека Хагвердиева, Наримана Нариманова, Узеир бека Гаджибейли. Поскольку подавляющее большинство этих пьес были сценарированы, в представленных образцах труд и мастерство драматурга и режиссёра взаимодополнили друг друга. Несомненно, эти переводы не одинакового художественного качества. Как представители разных языковых систем, русский и азербайджанский языки сочетают в себе поиск особенностей адекватности, значения и образа, интонации и ритма. Способность двух языков выражать себя на сцене требует высокого уровня компактности, лаконичности и поэтического разнообразия. Без сомнения, идеальный перевод художественного произведения невозможен. Однако для приближения к этому идеалу имеет большое значение идея, художественное мастерство и выражение эстетического видения автора. В статье приведены конкретные примеры и проведен теоретический анализ.

Ключевые слова: перевод, проблемы перевода, перевод драматургии, точность перевода, искусство перевода, азербайджанская драматургия.

Получено: 09/09/2018

Принято: 20/11/2018

Giriş

Bədii tərcümənin bütün növləri kimi dram əsərlərinin tərcüməsində xalqlar arasında mənəvi, mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Tərcümənin digər vacib təsir vasitələrindən biri də ana dilli ədəbiyyatın məzmununu və formasını zənginləşdirməkdə, ədəbi dilin və onun müxtəlif üslublarının dialektik vəhdətindədir. Bütün bunlar tərcüməçiləri həm oxucuları, həm də milli mədəniyyəti zənginləşdirə biləcək görkəmli yazıçıların əsərlərinə yönəlməyə yardım etməlidir. Bu, öz ana dilini yüksək səviyyədə bilməklə yanaşı, bir neçə xarici dili də yaxşı bilməli, onun incəliklərinə vaxıf olmalıdır. Bütün bunlar tərcüməçilərin yaradıcı fəaliyyəti baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Tərcümə və tərcümə sənətkarlığın dərinədən öyrənilməsindən tərcümə edilən dilin bütün üslublarının diqqətə alınması ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan çox qədim tərcümə ənənələri olan Azərbaycan türkcəsinin rusçaya tərcümə problemləri diqqəti cəlb etməkdə. Nəsr və şeyr Azərbaycan dilindən rusçaya öyrənləklərinin tərcüməsi kifayət qədər zəngindir. Ədəbi bədii dilin dram üslubunun tərcüməsi sahəsində araşdırmalar yox dərəcəsinədir. Bunu nəzərə alaraq biz dram əsərlərinin dil-üslub, poetika xüsusiyyətlərini ümumi şəkildə araşdırılmışdır. Dialoju nitq nəsr və şeyr dilindən fərqli olaraq öz xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada yığcamlıq (lakoniklik), sərraslıq, ritm və intonasiya, situativlik birinci dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Tərcüməçi məna və forma özəlliklərini rusçaya adekvat şəkildə çevirmək üçün dilin bütün vasitələrindən yerli yerində istifadə etmək və səhnə nitqinin canlı şəkildə ifadə etməyə çalışmalıdır. Azərbaycan dilindən rusçaya çevirilən dram əsərləri onlarca nümunəsi həm tərcümə nəzəriyyəsi həm də tərcümə təcrübəsi üçün zəngin material verir.

Tərcüməçi öncə, əsəri hansı dilə çevirirsə, o dili yaxşı bilməlidir. O, bu dildə yazmış və bu gün də tərcüməçinin ana dilində yazan yaxşı yazıçılardan zəyif bilməməlidir. Yalnız bu yolla ideal tərcüməni əldə etmək olar.

Bəziləri deyə bilirlər ki, bu, əlçatmaz idealdır. Bəlkə də əlçatmazdır, lakin bu arzı niyyət ideal olaraq qalır və bu ideala mümkün qədər yaxınlaşmaq olar. Bundan əlavə, bütün ədəbiyyatlarda ideal, yüksək səviyyəli tərcümələr vardır. Praktikada biz xeyli sayda tərcümə və tərcüməçilərlə rastlaşırıq ki, onların söz ehtiyatı çox kəsad, üslub duyumu elə aşağıdır ki, onların əməyinin bəhrələri tərcüməçilərin ana dilində yaradılmış ədəbiyyatla müqayisədə maraqsız görünür.

İdeal tərcümə nədir? Əlbəttə, ən ideal tərcümə o olar ki, azadlığına və təbiiliyinə xələl gətirmədən, orijinal mətndə olan hər incəliyi dəqiq göstərə bilsin. Lakin sözlərin fərqli uzunluğu, dillərin fərqli ritmik quruluşu, fərqli sintaksisi, fərqli səslənmə belə dəqiqliyi mümkünsüz edir. Tərcüməçi-praktiklərin çoxsaylı uğursuz cəhdləri göstərdi ki, belə dəqiqliyə can atmaq

mənasızdır. Əksər hallarda tərcümə nə qədər dəqiqdirsə (“dəqiq”, yəni hərfi mənada), bir o qədər qeyri-təbii, saxta alınır. Halbuki məhz təbiilik və azadlıq tərcüməni əsil tərcümə edir: orijinal əsər haqqında məlumatı deyil, öz ana dilində bir əsər, müəyyən mənada – orijinal bir əsər yaratmağa imkan verir.

Deməli, dəqiqlik lazımdır, lakin bu başqa dəqiqlikdir, bu dəqiqlik – xarici dili bilən hər kəsin gördüyü və tərcüməni orijinal mətnlə müqayisə edə bildiyi dəqiqlik deyil.

Bəs “dəqiqlik” nədir? Bu anlayışın mənası sətirdən sətərə dəyişir: bir halda bu, obrazın dəqiqliyidir, digər halda – fikrin və s. Hər dəfə də sualın mahiyyəti ondadır ki, qalanlarını qurban vermək lazım gəlsə də, əsas ikinci dərəcəlidən ayırıb ötürə biləsən.

Orijinal əsəri yaradan yazıçının özü yaradıcılıq prosesində hər kəlmənin qorunub saxlanması israr etmir, yoxsa nə axtarış olardı, nə də yeni variantlar. Lakin daşdıqları funksiyadan asılı olaraq, hansısa ifadələr yazıçıya daha əzizdir, onlardan bəziləri köməkçi, müvəqqəti rol oynayır, yazıçı belə ifadələrlə vidalaşa bilər ki, əsas fikir daha parlaq, qabarıq səslənsin.

Orijinalın və tərcümənin hansı modelini qursaq da, praktikada sözlə ifadə edilə bilməyən nələrsə qalır ki, bu da hər əsil ədəbiyyatın ən böyük ustalılıqla yaradılmış variantdan fərqlənməsinin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Oxucu qavrayışına hesablanmış və bu səbəbdən onların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin müəyyən meyar və normalarını nəzərdə tutan nəsr əsərlərinin tərcüməsindən fərqli olaraq, hər şeydən öncə səhnədə əks etdirilən və şifahi səslənən dramaturgiya əsərlərinin tərcüməsi onu nəsr və poeziya tərcümələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərə malikdir. Dramaturgiyanın tərcüməsi də dəqiqliyi, səhnə nitqinin ifadəliyini və xüsusiyyətlərini ehtimal edir. Buna görə pyeslərin tərcümələrinin keyfiyyətlərini xarakterizə edərkən, ilk növbədə bu əhəmiyyətli amili – onların səhnə ifadəliyini nəzərə almaq lazımdır.

Yaxşı dramaturq səhnə funksiyasını hər tərəfli düşünərək, teatr üçün pyes yaradırsa, deməli, tərcüməçi də işinə məhz bu cür yanaşmalı, müəllifin nəzərdə tutduğunu rejissor yanaşması ilə tam işləməlidir: dramaturgiyanı qurmaq, hər qəhrəmanın tarixini yaratmaq, obrazları quraşdırmaq, sözün tamaşaçıya təsirini bilmək, mətnin oxucu qavrayışını öncələmək, kulminasiyanı və tənəzzülü düşünmək, tələffüzün rahatlığını qaçırmamaq və s. Bəzən mətnin içində əvəzləmələr, kompensasiyalar, anlayışların izahı, yəni, bir sözlə, əsərin digər mədəni-semiotik sahəyə uyğunlaşması tələb olunur. Bunun üçün tərcüməçilik asılılığı mənəşindən qurtulmaq, saxta qaydalar tələsindən yayınmaq, birgə müəlliflik kateqoriyaları ilə düşünməyi bacarmaq zəruridir.

Dram əsərlərinin tərcüməsi zamanı səhnə dilinin problemləri ilə qarşılaşma baş verir. “Bütün dillər ciddi sınaqlarla qarşılaşmalı oldular: onlar kifayət qədərmi hərəkətlidir, estetik baxımdan çevik və dərindirmi ki,

müasir insanın dünya duyumunu, təfəkkürünün tarixini, gələcək yangısını tam şəkildə ifadə edə bilsin? Bu və ya digər dilin nəqədər həyat qabiliyyətli olması bizdən, yazıçılardan, şairlərdən, tərcüməçilərdən asılıdır, çünki dili inkişaf etdirmədən, zənginləşdirmədən, dildə tükənməz imkanlar aşkar etmədən insan psixologiyasının, insan ruhunun bütün tərəflərini və incəliklərini, çalarlarını ifadə etmək olmaz. Dramaturqlar və dramaturgiya tərcüməçiləri qarşısında bu məsələ, fikrimcə, çox kəskin dayanmışdır, axı dram əsəri layiqli şəkildə yalnız ən dəqiq, zamanın ruhu ilə dolu sözlərlə ifadə edilən həyatın çıpaq sinir sistemidir... dramaturgiya tərcüməsinin xüsusiyyəti maksimal təbii və maksimal əhəmiyyətli dialoqa çalışmaqdır”¹.

Tərcümənin nəzəriyyəçilərindən biri olan İrji Levı özünün tanınmış “Tərcümə sənəti” kitabının bir fəslini dramaturgiya əsərlərinin tərcüməsinə həsr etmişdir. Burada o, tərcümənin bu növünün bir çox əsas suallarına cavablar axtarır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün suallara cavab tapmağa o, nail ola bilmir. Məsələn, müəllif yazır: “Pyenin hər qəhrəmanının öz nitq üslubu vardır... Bəs dramaturqun özünün üslubu varmı, varsa, o hansı üslubdur? Və hansı dil elementlərində müəllifin üslubu qəhrəmanların üslubundan sezilir? Bu suala bu zamana qədər az diqqət ayrılmışdır”².

Burada İ.Levı ilə razılaşmamaq olmur. Həqiqətən, “dramaturqun öz üslubu” hətta ədəbiyyatşünaslıqda nəzəriyyəçilər tərəfindən kifayət qədər araşdırılmayıb. Bu səbəbdən İ.Levı pyeslərin tərcüməsinə dair sualları həll etmək üçün dramaturgiyanın bəzi suallarını özü araşdırır. Lakin, təəssüf ki, o özü də “dramaturqun öz üslubuna” dair, demək olar ki, yalnız bu ifadə ilə kifayətlənmişdir: “Qarşımızda şeirlə yazılmış pyes olarkən, ayrı-ayrı üslub xüsusiyyətləri asanlıqla seçilir”³.

Bəs pyes nəzmlə yazılmamışsa? Təəssüf ki, İ.Levı araşdırmalarında çox dərinə getməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dramaturqun üslubu problemi fərdi yazıçı “xəttindən” daha genişdir, onun digər dil mühitində ifadə yolları tərcümə sənətinin mühüm problemlərindəndir. Bunsuz dram əsərlərinin tərcüməsinin düzgünlüyünün elmi əsaslı, metodoloji aydın qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən etmək mümkün deyil. Bu problemin həllində, görünür, tərcümə haqqında elm və ədəbiyyat elmi vacib rol oynamalıdır. “Məlum üslub tərzində bərkidilmiş gerçəkliyi başqa dildə göstərəkən, tərcüməçi məhz buvacib üslubu dərinə hiss etməli, orijinalın dilinin zənginliyini və təmizliyini qoruyub saxlamağa imkan verən zərif musiqi duyumuna malik

¹Çingiz Aytmatov, “Perevod-ditya lyubvi. Otveti na voprosi jurnala “Teatr”, V kn.: *Perevod – sredstvo vzaimnoqo sblizeniya narodov*. Xudoj. Publitsistika / Sost. A.A.Klişko-Moskva: Progress, (1987): 174.

² İrji Levıy, *İskusstvo perevoda*, Moskva: Progress, 1974, 185-186.

³ Levıy, *İskusstvo perevoda*, 186.

olmalıdır. Tərcüməçi özündə üslub duyumunu və ifadə qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir, bunlar olmadan, hətta əsil şairlərdə, əsil tərcümə əldə edilmir”⁴.

Dramaturgiya əsərlərinin tərcüməsində müəllifin fərdi üslubunun, onun “səsinin” tərcüməsi xüsusilə çətin, nəsr və poeziyadan fərqli olaraq, pyesdə müəllifin üslubu mürəkkəb və çətin duyulan haldır. Pyesdə müəllif deyil, qəhrəmanlar danışır, və bundan əlavə, danılmaz aksiom vardır: pyesdə müəllif nə qədər az duyulursa, bir o qədər yaxşıdır.

Dramaturqun xətti nasirin və ya şairin düşüncə və dəsti-xətti kimi görünəndir. Yazıçı müxtəlif janrlarda yazı bilər, bu janrlar nə qədər fərqli olsa da, onlar arasında yazıçının hansısa üslub birliyini hiss edirik. Bu, orijinala işləyərkən, baş verir.

Lakin müəllifi tərcümədə də duymaq lazımdır. Hər tərcüməçi orijinalı müxtəlif tərzdə təfsir edir. Bəzən konkret müəllifin dram əsərini tərcümədə oxuyarkən, elə hiss yaranır ki, bu əsərləri eyni adam yazmayıb. Müxtəlif tərcüməçinin müxtəlif tərcümələrini oxuduqdan sonra, bu təəssürat güclənir. Bunu onunla əsaslandırmaq olar ki, hər tərcüməçi orijinalı fərqli təfsir edir və öz fərdi üslubuna malikdir. “Tərcüməçinin fəaliyyətinin məxsus olduğu zamanla, milli mühitlə, ədəbiyyat çevrəsi ilə əlaqəli olan fərdiliyi nəsrin tərcüməsində təzahür edirmi sualına, təsdiqlə cavab vermək lazım gəlir, çünki bədii nəsrin tərcüməsi mexaniki ustalığı deyil, yaradıcı yanaşmanı, yəni söz sənətkarının iştirakını tələb edir. Tərcüməçinin yaradıcı fərdiliyi xüsusi anlayışdır, çünki tərcümə sənətinin özü (istər poeziya tərcüməsi, istər nəsr əsəri) rəngarəng orijinalın ifadəsi, yenidən təzahür etməsi sənətidir, onların yenidən təqdimatı üçün hər tərcüməçi eyni qabiliyyətə malik deyildir, nəticə əsərin özü ilə həmahəng, tərcümə işinə fərdi münasibətdən asılı olmalı, həm də özünün əsərlə qeyri-ahəngliyini, ona uyğunlaşmasını ram etməlidir, yəni özünün bədii imkanlarını genişləndirməlidir”⁵.

Levi deyir ki, digər janrlardan fərqli olaraq, dram üçün vahid standart və nümunəvi tərcümə qanunları az uyğundur, daha tez-tez ifadə edilən klassik pyeslərin teatrın inkişafı üçün bir neçə tərcümədə, müxtəlif təfsirlərlə verilməsi faydalıdır.

Burda elə bir ciddi ziddiyyətlər yoxdur, çünki söhbət əsərin tam külliyyatının tərcüməsindən gedir. Dram əsərlərinin əksəriyyəti iki növ oxu üçün nəzərdə tutulur: ədəbi və səhnə oxusu – hər halda dramaturgiya tərcüməsinin birinci funksiyası oxuya hesablanmışdır. Məsələn, bir çox klassik pyesləri daha çox oxuyurlar, nəinki teatrda baxırlar.

Bəli, pyesləri oxunur. Azərbaycan dramaturgiyasının sovet dönməsində onu keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının demək olar ki, bütün dillərinə tərcümə edərək, çap etmişdilər. Belə nəşrlər isə çox yüksək

⁴İvan Aleksandroviç Kaşkin, V borbe za realistiçeskiy perevod-*V kn.: Voprosi xudojestvennoqo perevoda*. Moskva: Sovetskiy pisatel, 1955, 130.

⁵Aleksandr Viktoroviç Fyodorov. *Osnovi obsçey teorii perevoda*, Moskva: Vısshaya shkola, 1983, 295.

dəqiqlik meyarını, tərcümələrin düzgünlüyünü tələb edirdi. Müasir tərcümə nəzəriyyəsində tərcümənin orijinala müvafiqlik meyarları məsələsi çox vacib və aktualdır. Müasir bədii tərcümənin xarakteri və keyfiyyəti bu sualın həllindən asılıdır. Təbii ki, əsil incəsənət əsəri bədii mahiyyətinə görə tükənməzdir, yəni, sonsuz sayda təkrar oxunmağa, təfsirlərə hesablanmışdır.

Lakin tərcümə sənəti özbaşınalığı istisna edir. Şübhəsiz, orijinalın müxtəlif interpretasiyasında əks edilən tərcümə obyektinə əlaqəni kəsmək üçün təfsirlərin sonsuzluğu adı çəkilən müəyyən obyektin məlum sərhədlərində yerinə yetirilməlidir.

Bu təbiilik ilk növbədə gerçəkliyin başqa dil mühitində dramaturqun öz üslubunun təzahürü ilə – yazdığı janrdan asılı olmayaraq, yazıçı üçün eyni olan yazıçı xətti ilə ötürülür.

“Tərcümə” oxusu “ədəbiyyatşünaslıq” oxusundan nə ilə fərqlənir? Tərcümə etdiyi müəllifin üslub tərzini və poetikasında ədəbiyyatşünaslıq biliklərinə malik olmadan, “tərcümə” oxusu orijinaldan kənarlaşacaq, dəqiqlik meyarını itirəcəkdir. Tərcüməçinin və ədəbiyyatşünasın fərqli oxuduqları haqqında pafoslu fikir bəzi tərcüməçiləri ümumən elmilik tələbindən, yəni dəqiqlikdən uzaqlaşmağa məcbur edir ki, bu da dram əsərləri üçün xüsusilə təhlükəlidir.

“Beləliklə, dramda müəllif üslubu, “problemin elmi, ədəbiyyatşünaslıq aspekti öz aktuallığını sübut etmək üçün xüsusi arqument tələb etmir... Dram əsərini tərcümə edən tərcüməçi realist dramaturgiyasının ilkin qaydasını möhkəm yadda saxlamalıdır: pyesdə nitq üslubları, fərdi dillər - pyesdə iştirak edən qəhrəmanların sayı qəddərdir. Və çalışmalıdır ki, tərcümə etdiyi pyesinbu nitq “orkestrini” bütün qabiliyyəti və istedadı ilə başqa dilə ötürsün. Qəhrəmanlarının fərdiləşmiş nitqində dramaturqun xüsusi nitq elementlərindən – sadə, peşəkar, arqo və digər qeyri-ümumxalq leksikadan istifadə etməsi tərcümə işini çətinləşdirir”⁶.

Tərcümələrin aşağı bədii keyfiyyətləri, xüsusilə onların teatra yadlığı və konkret dramaturqun dil ifadələrinin aktyor və dramaturji elementlərinin kifayət qədər anlaşılmaması səhnə tarixinin hal-hazırda mövcud qeyri-kafi yarıtmaq vəziyyətinin səbəblərindən biri ola bilər.

Tərcüməni adətən rejissor və aktyor sənəti ilə müqayisə edirlər və belə müqayisə düzgündür: bütün üç halda mətndəki niyyət digər vasitələrlə, tərcümədə isə - başqa dil vasitələri ilə özünü göstərir. Müəllif nitqinin planını əks etdirən tərcüməçi müəllifi “oyunayır”, onun söz plastikasını göstərir, onun intonasiyalarını mənimsəyir, onun səsiylə danışır. Dialoqun tərcüməsində isə müxtəlif səslərlə elə danışmaq lazım gəlir ki, onlardan hər biri tanınsın, əsərin özündə bu keyfiyyətlərin olduğu kimi, tam səslə və ifadəli olsun. Buna nail olmaq üçün tərcüməçi hər obraza daxil olmalıdır.

⁶ Yakov Sadovskiy. *Stil dramaturqa i problemi perevoda*, Bakı: Azerbaydjanskoe Qosudarstvennoe İzdatelstvo, 1974, 4.

Bu, vasitəsiz nitqin tərcüməsini çətinləşdirən səbəblərdən yalnız biridir. Digər səbəb – ədəbi dialoqun xüsusi, aralıq vəziyyətindədir. Bir tərəfdən, o şifahi nitq stixiyasında yaranır və onun bütün xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Digər tərəfdən, o, ədəbi, işlənmiş mətnin hissəsidir, qəzəb və ya məftunluq kimi kortəbii hisslərin ifadəsi müəllifin şüurlu seçiminin nəticəsidir.

Fikri sözlə ifadə edərkən, biz hazır nitq materialından, sabitbirləşmələrdən istifadə edirik, ağılımıza heç nə gəlməyəndə isə – nəşə yeni bir şey yaradırıq, bu yenilik ədəbi standart ölçüsünə görə qeyri-ideal görünsə də. Bəzən tərcümənin belə variantı çox dəyərli olur, çünki böyük çətinliklə əmələ gəlir, nahamar, eyni zamanda da gözlənilməz və maraqlı olur.

Bu mülahizələrdən sonra əmin olmaq olar ki, nəzəriyyəçilərin tez-tez qoyduğu – bədii tərcümənin qiymətlənməsində meyarlar sualı çox aktualdır. Əsil meyar yalnız budur: tənqidçi, redaktor, rəyçi və ya adi oxucu olan qiymətləndirən şəxs tərcümə sənətini anlamalı və onu məhz incəsənət kimi anlamalı və qəbul etməlidir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilindən rus dilinə çoxlu əsərlər tərcümə edilmişdir. Burada nəsr və şeyir nümunələri üstünlük təşkil edir. Dram əsərlərinin tərcümə sahəsində də ciddi ədəbi nümunələrin olduğunu söyləyə bilər, Azərbaycan dramaturqiyası Mirzə Fətəli Axundovdan başlayır və Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdulrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, İlyas Əfəndiyev, Hüseyn Mehdi, Nəriman Nərimanov, Mirzə İbrahimov, Sabit Rəhman, Elçinin, Anarla davam edir.

Azərbaycan Türkcəsinin rusçada qarşılığının tapılması şəkil-məzmun uyurluğunun qurulması, dram əsərlərinin çevrişi üçün həll edici poetik keyfiyyət sayılır. Məzmun baxımından fikrin dəqiq ifadəsi və formanın mümkün qədər qorunub saxlanması yəni tərcümədə şəkil və məzmun vəhdətinin qorunması ideal tərcümə prinsipinin saxlanması hər bir tərcümə əsəri kimi dram əsərinin tərcüməsi üçün də zəruridir.

Tərcümə nəzəriyyəçiləri tərəfindən milli gerçəkliklərin tərcüməsi ilə əlaqədar çoxsaylı konsepsiyalar işlənib hazırlanmış, onların müxtəlif cür təsnifatı təklif edilmişdir. Bu tədqiqatlara əsaslanaraq biz, görkəmli Azərbaycan dramaturqu İlyas Əfəndiyevin pyeslərinin tərcüməsinin mətnində hadisələrin verilməsi və dərk olunması haqqında məsələləri nəzərdən keçirərkən tərcüməçilərin ayrı-ayrı ifadələri düzgün başa düşməyərək böyük səhvlər buraxdıqları halları aşkar etdik. Məsələn üçün, «Qəribə oğlan» pyesindən nümunə. «Boy, başıma xeyir... Bu aspirant indi də aşıq olub»⁷ ifadəsi: «Вай, вот новости! Этот аспирант стал ашугом»⁸ kimi tərcümə edilmişdir. Orijinalın düzgün şəkildə oxunmaması aydın

⁷ İlyas Əfəndiyev, *Seçilmiş əsərləri*, 7 cildə. c.III. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 163.

⁸ İlyas Əfəndiyev, *İzbrannıye proizvedeniya*. Tom I. Sostavitel i redaktör Elçin. Red. Aqasiyev N, Bakı: Çinar-Çap, 2002, 338.

şəkildə görünür. «Aşıq» (vurulmuş, sevən) sözü «aşiq»a (musiqiçi, xalq mahnıların ifaçısı) çevrilmişdir.

Kobud səhvlərə İslam mədəniyyəti ilə əlaqədar etnoqrafik nümunələrin çevrilməsinə dair aşağıdakı nümunəni göstərmək olar. Məsələn, «Mahnı dağlarda qaldı» pyesinin üçüncü pərdəsinin səkkizinci şəkildə Böyükbəyin evinin qulluqçusu Gülgəz Rəhmana deyir: «Müsəlman odur ki, namaz qılsın, oruc tutsun, cin görəndə bismillah desin»⁹. Tərcümədə: «Мусульманин – это тот, кто совершает намаз, постится на магеррам, при виде черта говорит «бисмиллах»¹⁰. «Oruc tutma», «məhərrəmdə oruc tutmaq» kimi tərcümə olunmuşdur, halbuki müsəlmanlar orucu matəm saxlanılan məhərrəm ayında deyil, müqəddəs Ramazan ayında tuturlar. Burada qəbul edilən variant «oruc tutmaq» ola bilərdi.

Coğrafi nümunələri, toponimləri tərcümə edərkən Vladimir Portnov vahid konsepsiyaya sadıq qalmır. Bir halda o təsvir üsulundan istifadə edir, digər bir vəziyyətdə isə eyni üsuldan istifadə etmək mümkün olduğu halda transkripsiyaya üstünlük verir. Bəzən isə o, transkripsiya oluna bilinən və olunmalı sözləri heç tərcümə etmir. «Mahnı dağlarda qaldı» pyesindən bəzi misallar: «Cıdır düzü» «поле скачек в Шуше», yaxud sadəcə «поле» kimi tərcümə olunur; «Ərimgəldi tərəsi» – «холм «Муж приехал»; «Xəzinə qayası» – «скала Сокровищ»; «Xan qızı bulağı» – «родник Хан-кызы»; «Əsgəran qalası» – «крепость Аскеран»; «Торхана meşəsi» – «лес Торханэ» yaxud sadəcə «лес»; «Ağa körpüsü» – «место»; «Qarabağ dağları» – «горы» və s kimi tərcümə edilmişdir.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı Azərbaycan xalqının bir çox problemlərinə toxunur, xüsusən də o, tez-tez öz vətəni – Dağlıq Qarabağın problemlərinə müraciət edir. Tərcüməçinin həm Azərbaycan tarixi, həm də yazıçının özü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən belə coğrafi məkanların adlarının tərcüməsində daha həssas və diqqətli olması yaxşı olardı. Bugün həmin «xətalər» Azərbaycan oxucusu tərəfindən xüsusi ağırlıqla dərk edilir.

Danışan isimlərin, ləqəblərin transkripsiyasında, söz oyunu əsasında qoyulmuş səhnə mizanının təsvirində, sözə tərcümə dili üçün doğma olan zahiri görünüş vermək əvəzinə ifadələrin, söz birləşmələrinin hərfi tərcüməsinə edilən cəhdlərdə də xətalara və səhvlərə müşahidə edirik. Tərcüməçidən milli xarakterin aydın şəkildə təzahür etdiyi ayrı-ayrı ifadələrin: məhəbbətin, sevginin, sədaqətin, əminliyin, hörmətin, ləyaqətin ifadəsinin xüsusi formalarının tərcüməsində müstəsna məharət və çeviklik tələb olunur. Burada hər-hansı qayda mövcud deyildir. Hər bir ayrıca halda özünün fərdi yanaşması olmalıdır.

İlyas Əfəndiyevin də tez-tez istifadə etdiyi frazeologizmlərin tərcüməsinin təhlili bir çox hallarda tərcümə olunan mətnin mənasının açıq-aydın şəkildə təhrif olunduğunu təsdiqləməyə imkan verir. Özündə həm də

⁹ Əfəndiyev, *Seçilmiş əsərləri*, 91.

¹⁰ Əfəndiyev, *İzbranniye proizvedeniya*, 289.

dini terminologiyayı ehtiva edən lənətlərin və söyüşlərin tərcüməsi zamanı da ciddi çətinliklər üzə çıxır. Misal üçün, «Yurdun kor qalsın»¹¹ («Atayevlər ailəsi») lənətinin sabit ifadəsi «Да ослепнет твой род...»¹² kimi tərcümə olunur. Daha düzgün variant isə – «Да опустеет твой дом» yəni «Yurdun boş qalsındır».

Çox zaman tərcüməçilər qəhrəmanın dilinin özəlliyyəsinin, obrazlı sistemin mahiyyətinin, oxucuda təəssürat yaratmaq məqsədi güdən əhval-ruhiyyənin ötürülməsi zamanı qeyri-dəqiqliklərə yol verirlər.

İlyas Əfəndiyevin pyeslərini milli gerçəkliklərin və nümunələrin ötürülməsi üsulları baxımından təhlil edərək, biz belə bir qənaətə gəlirik ki, yuxarıda göstərilən bütün tələblərə əməl edilməsi şərti ilə tərcüməçilər orijinala maksimum dərəcə yaxınlaşa və adekvat tərcümələr yarada bilmişlər. Lakin bizim tərəfimizdən müqayisəli təhlil zamanı aşkar edilmiş faktiki material İ.Əfəndiyevin pyeslərinin tərcüməsində bütün yaxşı cəhətlərlə bərabər, bəzi nöqsanların da mövcud olduğunu göstərmişdir. Müəllifin əsərlərinin yeni nəşrlərinin hazırlanması zamanı mövcud səhvlərin və nöqsanların aradan qaldırılmasına imkan verə biləcək ciddi redaktor işi zəruridir.

¹¹ Əfəndiyev, *Seçilmiş əsərləri*, 197

¹² Əfəndiyev, *İzbranniye proizvedeniya.*, 49.

Nəticə

Bədii əsərlərin ideal tərcümə poetikası tərcümə sənətinin problemlərinin başında gəlir. Ən ideal tərcümə o olar ki, azadlığına və təbiiliyinə xələl gətirmədən, orijinal məndə olan hər incəliyi dəqiq göstərə bilsin. Lakin sözlərin fərqli uzunluğu, dillərin fərqli ritmik quruluşu, fərqli sintaksisi, fərqli səslənmə belə dəqiqliyi mümkünsüz edir. Tərcüməçi-praktiklərin çoxsaylı uğursuz cəhdləri göstərdi ki, belə dəqiqliyə can atmaq mənasızdır. Əksər hallarda tərcümə nə qədər dəqiqdirsə – yəni hərfi mənada, bir o qədər qeyri-təbii, saxta görünür, səslənir. Bu anlayışın mənası sətirdən sətərə dəyişir: bir halda bu, obrazın dəqiqliyidir, digər halda – fikrin və s. Hər dəfə də sualın mahiyyəti ondadır ki, qalanlarını qurban vermək lazım gəlsə də, əsası ikinci dərəcəlidən ayıraraq ötürə biləsən. Dramaturgiyanın tərcüməsi də dəqiqliyi, səhnə nitqinin ifadəliyini vəxüsusiyyətlərini ehtimal edir. Dramatik əsərlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçinin rejissorun yanaşmasını istifadə edərkən, dramaturq tərəfindən düşünülmüş oyunun mərhələ işini nəzərə almalıdır. Dramatik əsərlərin müəllifinin fərdi üslubunun və tərifdigər dil mühitində qorunub saxlanmalıdır.

Qaynaqlar

AYTMATOV, Ç., “Perevod-ditya lyubvi. Otvetı na voprosı jurnala “Teatr”, *V kn.: Perevod – sredstvo vzaimnoqo sblijeniya narodov. Xudoj. Publitsistika / Sost. A.A.Klıško, Moskva: Proqress, (1987): 174.*

LEVIY, İ., *İskusstvo perevoda*, Moskva: Proqress, 1974.

KAŞKİN, İ.A., *V borbe za realistiçeskiy perevod, V kn.: Voprosı xudojestvennoqo perevoda. Moskva: Sovetskiy pisatel, 1955.*

FYODOROV, A.V., *Osnovi obsçey teorii perevoda*, Moskva: Vısshaya shkola, 1983.

SADOVSKİY, Y., *Stil dramaturqa i problemi perevoda*, Baku: Azerbaydjanskoe Qosudarstvennoe İzdatelstvo, 1974.

ƏFƏNDİYEV, İ., *Seçilmiş əsərləri, 7 cildə. c.III. Bakı: Çinar-Çap, 2002.*

EFENDİYEV, İ., *İzbrannıye proizvedeniya, Tom I. Sostavitel i redaktör Elçin. Red. Aqasiyev N, Baku: Çinar-Çap, 2002.*